

БІЖЕНЦІ З НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕТИН КОРДОНУ З СРСР У 1939–1941 РР.

Конюхов Сергій Вадимович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, музеєзнавства
і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
Serhii.v.koniukhov@lpnu.ua
orcid.org/0000-0002-9908-5555

Мета дослідження – вказати на соціальні, політичні та правові особливості, які змушували людей до нелегального перетину кордону між Нацистською Німеччиною та СРСР у 1939–1941 роках. В основу розвідки покладено неопубліковані документи з Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та Галузевого Державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Досліджено кримінальні справи на осіб, що були засуджені особливими нарадами при МДБ (МВС) СРСР. **Методи.** Фундаментальними принципами запропонованого наукового дослідження є: історизм, об'єктивний аналіз подій та фактів, незалежно від політичних чи ідеологічних нашарувань. Основою дослідження є застосування історичних, логічних, системно-структурних методів. Також ми використовуватимемо такі наукові методи: аналітичний, проблемно-хронологічний та біографічний. Застосування цих методів сприятиме аналізу конкретної проблеми історичного дослідження. **Результати.** Питання про те, як міжнародне право міжвоєнної доби та діюча практика міждержавних відносин тлумачили право націй на самовизначення та формальні вимоги для його здійснення є важливим також для аналізу потреб та можливостей населення до здійснення мобільності. У статті досліджено особливості нелегального перетину кордону у 1939–1941 роках між СРСР та нацистською Німеччиною. Наведено конкретні приклади покарань за порушення встановленого тоталітарними країнами кордону. Міждержавні кордони в Європі в період між двома світовими війнами у багатьох випадках не відповідали параметрам етнічного розмежування; за межами національних держав перебували мільйонні маси представників передусім тих народів, чий інтерес не були враховані на Версальській конференції. Численні випадки появи біженців у СРСР з територій, контрольованих нацистською Німеччиною, відбулися вже восени 1939 року. **Висновки.** На основі результатів аналізу архівних матеріалів зроблено висновок про репресивну діяльність радянського тоталітарного режиму, який полягав у суворому покаранні біженців та тих, хто потребував тимчасового захисту від нацистської політики гітлерівської Німеччини. Аналіз кримінальних справ дав можливість більш детально вивчити мотиви біженців, їхній шлях та подальшу долю. Розгляд окремих випадків підтвердив політичну вмотивованість слідчих та судових органів, репресивно-каральної системи в СРСР. Знаючи про попередній тоталітарний досвід суспільно-правових відносин у нацистській Німеччині, тисячі євреїв, іноді об'єднуючись в групи по кількадесят чоловік, вирушали до СРСР. В Радянському союзі часто таких втікачів від репресій чекала зустріч із органами держбезпеки. Іноді за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджені отримували від трьох до восьми років виправно-трудоих таборів. Радянський та нацистський тоталітарні режими використовували біженців для своїх політичних цілей, гомогенізації суспільства та залякування решти громадян.

Ключові слова: біженці, Друга світова війна, тоталітарний режим, репресії, нелегальний перехід кордону.

REFUGEES FROM NAZI GERMANY: ILLEGAL BORDER CROSSING TO USSR IN 1939–1941

Konyukhov Serhii Vadymovych,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Museology and Cultural Heritage
Lviv Polytechnic National University
Serhii.v.koniukhov@lpnu.ua
orcid.org/0000-0002-9908-5555

The purpose of the study is to point out the social, political and legal peculiarities that forced people to illegally cross the border between Nazi Germany and the USSR in 1939–1941. The investigation is based on unpublished documents from the State Archives of Lviv Region (DALO) and the State Archives of the Security Service of Ukraine (SBU State Archives). Criminal cases against persons convicted by special meetings at the MGB (MVS) of the USSR were investigated. **Methods.** The fundamental principles of the proposed scientific research are: historicism, objective analysis of events and facts, regardless of political or ideological layers. The basis of the research is the use of historical, logical, systemic and structural methods. We will also use the following scientific methods: analytical, chronological and biographical. The use of these methods will contribute to the analysis of a specific problem

of historical research. **Results.** The question of how the international law of the interwar period and the current practice of interstate relations interpreted the right of nations to self-determination and the formal requirements for its implementation is also important for the analysis of the needs and opportunities of the population to exercise mobility. The article examines peculiarities of illegal border crossing in 1939–1941 between the USSR and Nazi Germany. Specific examples of punishments for violating the border established by totalitarian countries are given. Interstate European borders in many cases did not correspond to the parameters of ethnic demarcation in the period between the two world wars; outside the borders of national states were millions of inhabitants, primarily of those peoples whose interests were not taken into account at the Versailles Conference. Numerous cases of refugees appearing in the USSR from territories controlled by Nazi Germany occurred as early as the fall of 1939. **Conclusions.** Conclusion about the repressive activities of the Soviet totalitarian regime is based on the results of the analysis of archival materials. It is consisted in severe punishment of refugees and those who needed temporary protection from the Nazi policy of Hitler's Germany. The analysis of criminal cases makes possible to analyze in details the motives of the refugees, their path and further fate. The consideration of individual cases confirmed the political motivation of investigative and judicial bodies, as well as the repressive and punitive system in the USSR. In this article we also take in to account the previous totalitarian experience of social and legal relations in Nazi Germany. Thousands of Jews, sometimes uniting in groups of several dozen people, set off for the USSR because of that. Such refugees from repression often faced a new meeting with state security agencies in the Soviet Union. Sometimes, on charges of "illegal border crossing," those convicted received from three to eight years in labor camps. Some of them did not survive. The Soviet and Nazi totalitarian regimes used refugees for their political goals, homogenizing society and intimidating the rest of the citizens.

Keywords: refugees, World War II, totalitarian regime, repressions, illegal border crossing.

1. Вступ

З початком повномасштабного вторгнення в Україну Росії 24 лютого 2022 року почалася хвиля міграції українців до країн Європи, США, Канади і т. д. Частина українців, які у 2022 році виїхали за кордон, повернулися додому, хтось інтегрувався у суспільство нової для себе країни, але є й ті, хто і зараз виїжджає за межі України. Зростають випадки і нелегального перетину кордону із сусідніми державами Європи. Повномасштабне російське вторгнення прискорило депопуляцію та спричинило справжню демографічну катастрофу – десятки тисяч загиблих та поранених, мільйони внутрішньо переміщених осіб та емігрантів. Тому проблема біженців та еміграції під час війни, в тому числі нелегальної, є важливою для аналізу і потребує розгляду.

Актуальним є розгляд проблем перетину кордону у період війни. За останні роки з'явилося чимало праць, присвячених темі нелегального перетину кордону під час Другої світової війни. Здебільшого науковців цікавлять внутрішні переміщення та депортації населення після подій вересня 1939 року. У фокусі нашої наукової розвідки – нелегальний перетин кордону між СРСР та Німеччиною у 1939–1941 роках, тобто на початковому етапі Другої світової війни.

Радянські репресії щодо євреїв-біженців з території Польщі та Чехословаччини напередодні та на початку Другої світової війни проаналізовано у праці Наталії Кузовової (Кузовова, 2021). Дослідниця вказала на форми репресій, застосованих НКВС до євреїв-біженців, вказала на наслідки такої політики для реалізації німецьким урядом політики геноциду на окупованих територіях.

Важливою для розгляду радянської політики щодо біженців, реакцію влади на прагнення різних соціальних груп врятуватися від окупаційного тоталітарного режиму (або ж повернутися додому) є праця Ольги Радченко, в якій авторка аналізує слідчі справи НКВС із фондів вітчизняних та іноземних документосховищ, а також матеріалів приватних колекцій (Радченко, 2020).

Глибокий аналіз причин міграційних процесів у 1939–40-і роки подав Олександр Лисенко. У своїй статті він простежив схожі риси та особливості міграційної політики сталінського та гітлерівського режимів. Навів дані, що ілюструють якість та кількісні параметри депортації різних політичних груп. Розкрив демографічні та гуманітарні наслідки вимушеного та примусового переміщення великих груп мешканців республіки (Лисенко, 2021).

Важливо дослідити в який спосіб відбувався нелегальний перетин кордону з початком Другої світової війни. Спробуємо проаналізувати, які соціальні верстви намагалися емігрувати в першу чергу, які соціальні та економічні причини провокували їх до цих дій. Окремо варто звернути увагу на закони та урядові розпорядження які сприяли або заважали еміграції. Понад те, варто звернути увагу на подальшу долю емігрантів після перетину кордону.

У своєму дослідженні розглянемо особливості нелегального перетину новоутвореного кордону між нацистською Німеччиною та СРСР у 1939 році. Адже встановлення остаточної лінії між двома державами не враховувало політичних та етнонаціональних вподобань людей різного етнонаціонального походження.

Метою цього дослідження є вказати на соціальні, політичні та правові особливості, які змушували людей до нелегального перетину кордону між Нацистською Німеччиною та СРСР у 1939 – 1941 роках.

З приходом націонал-соціалістів до влади у Німеччині та розростанням фашистських рухів у Європі становище національних меншин ставало більш складним, ніж у попередні роки. У 1935–1940 рр. Гітлер та його добровільні та вимушені партнери по переговорам творили один правовий прецедент за іншим: Саар, Австрія, Судети були інкорпоровані до складу Німеччини без формального оголошення війни, але із застосуванням силового тиску. Виправданням в усіх випадках служила апеляція до права нації на самовизначення. Цей же аргумент права національних меншин

в межах місцевостей їх компактного проживання возз'єднатися з основним державним (етнічним) масивом був застосований під час проведення 1-го та 2-го Віденських арбітражів, незважаючи на етнічну, конфесійну різноманітність та інтереси мешканців анексованих територій.

Питання про те, як міжнародне право міжвоєнної доби та діюча практика міждержавних відносин тлумачили право націй на самовизначення та формальні вимоги для його здійснення є важливим також для аналізу потреб та можливостей населення до здійснення мобільності. Міждержавні кордони в Європі в період між двома світовими війнами у багатьох випадках не відповідали параметрам етнічного розмежування; за межами національних держав перебували мільйонні маси представників передусім тих народів, чиї інтереси не були враховані на Версальській конференції: переможених німців, угорців, болгарів, а також українців, білорусів та ін. Відтак існувала небезпека міждержавних та міжетнічних конфліктів, якій Ліга Націй намагалася протидіяти шляхом регламентації процедури вирішення міждержавних спорів.

Від початку 1920-х років українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Національні меншини становили майже третину населення міжвоєнної Польщі. Українці були другими за чисельністю після поляків.

Відтак ще у 1922 році для виїзду за кордон було необхідно отримати особливий дозвіл Народного комісаріату закордонних справ. Перетин кордону окремими верствами населення, зокрема журналістами, письменниками, іншими діячами мистецтва був можливий лише після особливого рішення Політбюро ЦК РКП(б). Через економічні негаразди та бюрократичну систему СРСР виїзд за межі тоталітарної держави навіть для окремих верств населення був складним. Ще 1929 року Політбюро приймає спеціальне рішення «Про порядок розв'язання питання про участь делегацій СРСР у міжнародних з'їздах та про склад таких делегацій». Згідно з ним питання участі в міжнародних з'їздах як поза межами СРСР, так і на його території, тепер розв'язувалося безпосередньо РНК СРСР. Особовий склад делегацій визначався Комісією ЦК з виїздів за кордон, а в разі розбіжностей з РНК – у ЦК (Ткаченко, 2009).

З іншого боку західні країни Європи теж не сприяли еміграції. Наприклад, Велика Британія після початку Другої світової війни запровадила закони, які обмежували єврейську імміграцію. В той же час, коли до початку Другої світової війни було прийнято близько 70 000 євреїв, приблизно 500 000 було відмовлено у в'їзді. Цей крок був широко підтриманий пресою. Наприклад, газета Daily Mail, власник якої підтримував Адольфа Гітлера, назвала євреїв «без громадянства з Німеччини... що плівають з усіх портів цієї країни» злочинцями.

Поряд з тим, державні структури нацистської Німеччини здійснювали більш жорсткий процедурний контроль над винесенням вироків і використання судами «смертної кари як зброї расової війни» (Wachsmann, 2004). Боротьба між Міністерством юстиції та СС і поліцейським комплексом була типовою для «полікратичного» характеру бюрократії в Третньому Рейху (Broszat, 1981).

Так само ця конкуренція частково пояснює розповсюдження міністерського указу «Інструкції щодо використання вогнепальної зброї» поліцією, виданого Міністерством юстиції 2 серпня 1939 р. Директива, яка застосовувалася до всіх поліцейських у Німеччині та Протектораті Богемії та Моравії, дозволяла використання вогнепальної зброї на розсуд окремого поліцейського у випадках власного – захист і подолання «насиленницького опору». У разі спроби втечі або спроби втечі перед арештом директива дозволяла використання вогнепальної зброї проти тих, хто «спійманий на місці злочину» або проти тих, хто «вагомо підозрюється» у вчиненні злочину. Крім того, міністерський указ санкціонував використання смертельної сили для запобігання втечі або повторного захоплення втікачів. У директиві було твердження про те, що ув'язнені в категоріях «запобіжного ув'язнення», «профілактичного ув'язнення» та ті, щодо яких є можливою процедура депортації, підлягають «негайному застосуванню вогнепальної зброї» без попередження у випадку спроби втечі (Kaganovitch, 2010).

Проведена відмінність в цьому останньому випадку є важливим, оскільки «запобіжне обмеження волі» часто використовували навмисне задля виправдання для арешту різноманітних політичних і расових ворогів режиму, часто на основі мізерних або сфабрикованих доказів. У Пруссії лише в березні та квітні 1933 року поліція взяла під охорону близько 25 000 осіб (Westermann, 2005).

Указ від 2 серпня 1939 р. виявився напівзаходом з кількох причин. По-перше, указ був виданий навіть тоді, коли останні приготування до вторгнення в Польщу були в повному ході; як такі, спроби регулювати використання летальної сили ставатимуть все більш неактуальними, оскільки вимоги військового часу радикалізуватимуть поведінку поліції в найближчі роки. По-друге, як зазначалося, це дозволило найбільшу свободу дій у застосуванні смертоносної сили щодо тих, хто вважався найбільшою політичною та ідеологічною загрозою. Очевидно, що такі дії нацистської Німеччини спонукали багатьох людей та зокрема, євреїв, покидати територію, підконтрольну Гітлеру та його тоталітарній державі. Від початку 1930-х рр. відбувалися масові нелегальні міграції на територію Польщі з боку СРСР. Це стало можливим через більшовицьку політику колективізації та антирелігійної боротьби, що

знайшло висвітлення в тогочасній українській пресі. Також у згаданий період прикордонні території ставали оперативним простором для діяльності спецслужб СРСР та Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі для фіксування переміщень або дислокації військових, прикордонних з'єднань супротивника. Часто вербування спецслужбою ставало причиною неодноразового нелегального переходу кордону.

2. Інкорпорація території Польщі у 1939 році

У 1930-х роках нелегальні мігранти здійснювали нелегальний перетин кордону, розуміючи, що можуть розраховувати лише на допомогу місцевого населення. У 1939 році цей характер змінився через інкорпорацію території Польщі до складу двох тоталітарних держав – СРСР та нацистської Німеччини. Перед населенням, яке опинилося у окупації, поставав непростий вибір. Негативне сприйняття населенням політичних та законодавчих змін змушувало їх до дій, спрямованих на пошук кращого життя для себе та своїх родин.

Після окупації Польщі у вересні 1939 року частина її громадян вирішила шукати кращого життя на території СРСР. Серед тих, хто намагався перетнути кордон і був затриманий, переважну більшість становили євреї, які відчували страх щодо нацистської політики та її продовження на нових територіях. Від вересня 1939 року можемо спостерігати масове явище спроб перетину німецько-радянського кордону. Ось декілька прикладів:

Урн Левкович (1910 р. н.). Обвинувачений у тому, що 11 листопада 1939 року в складі групи з 9-ти людей нелегально перетнув кордон з боку Німеччини на територію СРСР. Визнав себе винним, адже, перебуваючи з родиною в м. Лодзь, зазнав переслідувань з боку німецької влади як особа єврейської національності. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів. Однак уже 13 вересня 1941 року був звільнений у республіці Комі. (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10125. Арк. 1).

Хаїм Трінчер (1900 р. н.) обвинувачений у тому, що 22 жовтня 1939 року перетнув кордон Німеччини з СРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-3307. Арк. 1).

Габер Маєр (1912 р. н.) 26 жовтня 1939 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втівав з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10520. Арк. 1).

Борух Гітлер (1919 р. н.) з вересня 1939 року прибув до Львова, де проживав, не маючи необхідних документів на право проживання в СРСР. Був звинувачений за статтею 33 КК УРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів, проте звільнений із-під варті 28 серпня 1941 року по амністії (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9557. Арк. 1).

Більшість біженців хотіли отримати політичний притулок та врятувати своє життя. Після окупації Польщі німецький нацистський режим продовжив проводити політику геноциду проти єврейського населення на новоприєднаних територіях. Окрім того, кордон між СРСР та Німеччиною був делімітований лише з 25 листопада 1939 року, а тому всі ті, хто потрапили до СРСР раніше не мали бути засудженими, адже до того часу таких меж не існувало. Отже, в такий спосіб ми можемо стверджувати, що проти біженців від німецького нацистського режиму було здійснено політичні репресії радянськими органами держбезпеки.

Окрім того, як зазначає Радченко О., через масове прибуття вигнанців у Західну Україну, зокрема до Львова, місто перетворилося на зону гуманітарної катастрофи (Радченко, 2020). За даними НКВС, на 23 листопада 1939 р. тут налічувалося 65 174 зареєстровані біженці. Натомість реально їх могло бути значно більше. Не вистачало роботи, продуктів харчування, житла.

Відповідно до «Роз'яснення ГУРСМ НКВС СРСР до інструкції про порядок видачі тимчасового посвідчення для проживання на території СРСР біженцям, яких направлено на роботу за нарядами наркоматів» від 23 грудня 1939 року біженцями вважали лише тих, хто прибув з території колишньої Польщі, де тепер була Німеччина. До цієї категорії не входили мешканці Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславівської, та Тернопільської областей УРСР (Даниленко, Кокін, 2009). Населенню, яке належало до вказаних областей, після представлення документів, які підтверджують їхню особистість видавали радянські паспорти. У тих випадках, коли документи на підтвердження особистості не були надані, громадяни отримували тимчасові посвідчення. Біженців, яких скеровували на роботу наркомати було наказано не прописувати в режимних місцевостях, заборонених зонах та прикордонні СРСР (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 6. Арк. 225). Звичайно, що і такі категорії населення теж отримували політично вмотивовані вироки. Ось приклади:

Теодор Мацевко (1905 р. н.) 20 листопада 1939 року здійснив перехід кордону з Німеччини до УРСР, оскільки повертався з роботи додому в рідне село Погарисько, поблизу Рави Руської. Ув'язнений на 3 роки за нелегальний перехід кордону на підставі статті 80 КК УРСР (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9663. Арк. 1).

Степан Гірний (1901 р. н.) Був на лікуванні у госпіталі як учасник німецько-польської війни. 18 січня 1940 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втівав зі шпиталю в Німеччині. Дізнавшись про важку хворобу та смерть батька, хотів приїхати до рідного села Маковисько, яке було під контролем СРСР. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10524. Арк. 1).

Радянські паспорти мали б отримати й ті, хто повертався з німецького полону до своїх рідних домівок на території СРСР. Однак після тривалого слідства вони отримували судові вирoki. Ось приклади:

Іван Карась (1915 р. н.) здійснив нелегальний перехід кордону 12 жовтня 1940 року, адже втік разом з товаришами з німецького полону в місті Легніца, адже перед тим був у польській армії. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10044. Арк. 1).

Сопко Гнида (1915 р. н.) і Степан Хамець (1902 р. н.), 3 березня 1940 року були ув'язнені за нелегальний перетин німецько-радянського кордону. Повертались до рідного села Стара Скварява, адже перед тим служили в польській армії, були поранені під час німецько-польської війни, перебували на лікуванні в госпіталі. Кожен з них отримав по 5 років виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10589. Арк. 1). Хоча жодних доказів злочинної діяльності з боку Гниди і Хамця немає.

Петро Козак (1914 р. н.) – повертаючись із табору військовополонених до рідного села поблизу Немирова (Львівська область), 9 жовтня 1940 року нелегально перетнув кордон. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10047. Арк. 1).

Андрій Кархут (1912 р. н.) 4 червня 1940 року нелегально перейшов кордон. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-14875. Арк. 1).

Іван Тарновський (1910 р. н.) 4 лютого 1941 року нелегально перейшов кордон. Перед тим був у німецькому полоні. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10049. Арк. 1).

Таким чином, вищезгадані особи зазнали переслідувань і отримали політично вмотивовані звинувачення. Варто вказати на те, що переміщені особи діяли в таких умовах, що склалися внаслідок початку Другої світової війни.

В «Інструкції радянським представникам в німецькій контрольно-пропускній комісії по відправці біженців з території СРСР в Німеччину» від 17 лютого 1940 року сказано, що підлягають відправці до Німеччини ті особи, які постійно проживають на території колишньої Польщі, яка тепер була у складі Німеччини і через які-небудь причини протягом 1939 року опинилися на території Західних областей України та Білорусі (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 33. Арк. 57–62). Однак на практиці чимало біженців потрапляли у виправно-трудова табори терміном на 3 роки через порушення статті 80 Кримінального кодексу СРСР від 1938 року. Ось приклади:

Абрам Гросс (1911 р. н.) 18 січня 1940 року перейшов кордон. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10063. Арк. 1).

Мошек Сандес Брик (1919 р. н.) 16 листопада на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втік з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10513. Арк. 1).

Адам Вишинський (1910 р. н.) 13 листопада 1939 року на новому німецько-радянському кордоні був затриманий. Втік з Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудова таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10519. Арк. 1).

Численні допити та вирoki підкреслюють політично вмотивовані дії з боку каральних органів СРСР. Адже навіть 3 роки обмеження волі та виправно-трудова таборів переживали не всі. Ось приклад:

Василь Конюхов (1904 р. н.) 7 лютого 1940 року перетнув німецько-радянський кордон з боку Німеччини. Слід зазначити, що у 1920 році Конюхов В. потрапив до дитячого будинку в Празі де проживав до 1939 року. Вірив у краще майбутнє в Радянському союзі та слухав радіопередачі із Москви та Лондона, за що був арештований нацистською владою. Після звільнення із двомісячного ув'язнення спробував перетнути кордон з метою пошуку роботи. Радянські органи держбезпеки прийняли рішення відправити його до виправно-трудова таборів, де він помер 2 грудня 1940 року, відбуваючи покарання (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10845. Арк. 1).

Зрештою, саме НКВС УРСР помічав недоліки у веденні справ на порушників державного кордону і намагався їх усунути. Вже 22 лютого 1940 року було видано відповідний наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР, де йшлося про те, що обвинувачених у незаконному перетині кордону утримують під вартою 2–3 місяці. У цьому наказу було вказано на те, що опис вилучених речей у арештованих проведений був не завжди. Окрім того, вилучені документи та різні записи не були переведені на російську мову і, відповідно, не досліджені. Такі дії, на думку капітана держбезпеки Горлінського, можуть створити ситуацію, коли шпигуни іноземних розвідок уникнуть відповідальності (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 31. Арк. 61–66). Відповідно, коли в затриманих не було відповідних документів, радянські органи держбезпеки могли їх звинуватити у політичних злочинах. Наприклад, 24 листопада 1939 року був затриманий працівниками міліції Микола Кочкодан (1913 р. н.) за безквитковий проїзд. Під час допиту виявилось, що він також втік з німецького табору для військовополонених і нелегально перетнув кордон. Зрештою, був звинувачений за зв'язки з ОУН, а не за нелегальний перетин кордону (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10140. Арк. 1).

3. Спроби покинути СРСР у 1939–1941 роках

Доволі часто біженці, які втікали від одного тоталітарного режиму (нацистської Німеччини) згодом намагалися знайти прихисток поза межами іншого (СРСР). Так, наприклад, Карл Вольф (1905 р. н.)

10 листопада 1939 року був затриманий на угорсько-радянському кордоні. Перед тим успішно перетнув німецько-радянський кордон. Хотів добратися до Палестини. Отримав 8 років виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10517. Арк. 1).

Казимир Зарод (1908 р. н.) у вересні 1939 року прибув із окупованої німцями Варшави до Тернополя (під контролем СРСР). 30 червня 1940 року пробував виїхати до Німеччини. Отримав 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10493. Арк. 1).

Павліна Кашицька (1919 р. н.) 8 січня 1940 року потрапила разом з подругою Марією Сосновською до Німеччини з території СРСР. Вже наступного дня, 9 січня 1940 року, повертаючись, була затримана в рідному селі Польхів. З пояснень обвинуваченої видно, що вона мала намір працевлаштуватися, тому перейшла кордон на бік Німеччини. Після невдалих спроб знайти роботу повернулася. З політичних мотивів міра покарання, призначена їй 5 років виправно-трудових таборів, незважаючи на те, що відповідно до статті 80 КК УРСР максимальне покарання не могло перевищувати 3 років позбавлення волі. Зрештою, вже 28 серпня 1941 року Кашицька була звільнена від покарання на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про амністію польських в'язнів».

Уже влітку 1940 року органи держбезпеки СРСР були більш уважними щодо роботи з біженцями та тими, хто перетинав кордон нелегально. Із директиви наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова щодо оперативної роботи з перебіжчиками та порушниками кордону від 14 червня 1940 року довідуємося про наказ «1) для тримання під вартою перебіжчиків та порушників кордону виділити окремі камери, ретельно ізолювавши цей контингент від інших арештованих; виділити одинарні камери для спеціальної роботи з перебіжчиками; 2) вжити всіх заходів для зашифрування перебування під вартою від інших арештованих; для цього завдання виділити перевірених наглядачів, ізолювати арештованих, за потреби – змінювати прізвища арештованих; 3) всіх перебіжчиків обов'язково допитувати з метою отримання розвідувальної інформації» (ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 34. Арк. 139–146.).

Серед колишніх громадян Польщі були, звісно, й такі, хто в період 1939–1941 років намагався потрапити в Німеччину. Наприклад, Василь Товстак (1920 р. н.) разом з товаришами 16 вересня 1940 року вирішив перейти кордон та потрапити до Німеччини, але був упійманий прикордонниками. Отримав 3 роки позбавлення волі (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10045. Арк. 1). До Угорщини намагався потрапити Казимир Годловський (1911 р. н.) 6 листопада 1939 року, але отримав 5 років виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10221. Арк. 1). До Угорщини

намагалися потрапити Іван Лис (1914 р. н.), Ісидор Ситник (1913 р. н.), Адам Крукевич (1915 р. н.), Мечислав Крукевич (1909 р. н.) – усі вони отримали по 3 роки виправно-трудових таборів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10217. Арк. 1).

Натомість з Угорщини до СРСР у пошуку своїх знайомих намагалися потрапити колишні військовополонені (громадяни Польщі). Один із них – Бентян Жительни (1914 р. н.), який перейшов кордон 27 листопада 1939 року та отримав 3 роки виправно-трудових таборів. У Кракові у нього залишилась дружина, однак повертатися до міста, окупованого нацистами він не хотів (ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10530. Арк. 1).

4. Висновки

У біженців з нацистської Німеччини не було однієї мети: одна частина з них хотіла повернутися додому, до родини та возз'єднатися із близькими після полону, лікування або роботи в іншому місті; інша частина біженців бажала уникнути репресій з боку тоталітарного нацистського режиму.

Про національний склад серед біженців – помітну більшість становили євреї, решта – поляки, українці та інші народи. Всі, хто здійснили нелегальний перехід кордону в 1939–1941 роках та потрапили до органів держбезпеки СРСР, отримали депортації, арешти та роки перебування у виправно-трудових таборах. Отже, з початком Другої світової війни приводом для міграції слугувала не лише потреба уникнути репресій тоталітарного режиму, а й потреба у тимчасовому захисті від нацистської політики гітлерівської Німеччини, пошук та потреба повернутися до своєї родини, яка опинилася по інший бік новоутвореного кордону. Нові межі між СРСР та нацистською Німеччиною та законодавство, звичайно, не враховувало потреб населення. Ізоляціоністський характер радянської політики міжвоєнного періоду продовжувався і в 1939–1941 роках.

Підсумовуючи, варто вказати на те, що після подій вересня 1939 року та окупації території Польщі Німеччиною та СРСР сотні тисяч людей були змушені покинути своє попереднє тривале місце проживання і стати біженцями. Знаючи про попередній тоталітарний досвід суспільно-правових відносин у нацистській Німеччині, тисячі євреїв, іноді об'єднуючись в групи по кількадесят чоловік, вирушали до СРСР. В Радянському союзі часто таких втікачів від репресій чекала зустріч із органами держбезпеки. Іноді за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджені отримували від трьох до восьми років виправно-трудових таборів, хоча це суперечило радянському карному законодавству. Деяким біженцям впродовж кількох місяців вдавалось перебувати у великих містах без документів.

Згідно з проаналізованими документами, частина біженців намагалася знову перетнути кордон СРСР: одні – прямували далі до третіх країн, а інші – хотіли

повернутися в ту місцевість, з якої попередньо приїхали. Наведені вище факти дозволяють констатувати, що радянський тоталітарний режим здійснював покарання для тих, хто намагався отримати тимчасовий захист від нацистського режиму, возз'єднатися

зі своєю родиною, втекти з німецького полону, однак репресивна державна політика СРСР здійснювала заходи, пов'язані із виявленням шпигунів, пошуком антирадянських елементів та тих, хто міг нести загрозу політичній системі.

Література:

1. Broszat M. The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London: Longman 1981. 282 p.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБУ). Ф. 9. Спр. 6. Арк. 225.
3. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 31. Арк. 61–66
4. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 34. Арк. 139–146.
5. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 33. Арк. 57–62.
6. Державний архів Львівської області (Далі – ДАЛО). Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10000. Арк. 1.
7. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-3307. Арк. 1
8. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9557. Арк. 1
9. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-9663. Арк. 1
10. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10044. Арк. 1
11. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10045. Арк. 1
12. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10047. Арк. 1
13. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10049. Арк. 1
14. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10063. Арк. 1
15. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10125. Арк. 1
16. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10140. Арк. 1
17. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10217. Арк. 1
18. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10221. Арк. 1
19. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10493. Арк. 1
20. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10513. Арк. 1
21. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10517. Арк. 1
22. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10519. Арк. 1
23. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10520. Арк. 1
24. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10524. Арк. 1
25. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10530. Арк. 1
26. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П. 10589. Арк. 1
27. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-10845. Арк. 1
28. ДАЛО. Ф. Р. 3258. Оп. 1. Спр. П-14875. Арк. 1
29. Даниленко В., Кокін С. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська академія» 2009. 1311 с.
30. Ткаченко В. Закордонні відрядження українських учених у 20–30-х роках ХХ ст. як відзеркалення державної політики в галузі міжнародних наукових зв'язків. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки*, (12), 2009. С. 172–179.
31. Kaganovitch A. Jewish Refugees and Soviet Authorities during World War II. *Yad Vashem Studies*. Volume 38:2. 2010. pp. 85–210.
32. Кузовова Н. Радянські репресії по відношенню до євреїв-біженців з території Польщі та Чехо-Словаччини напередодні та на початку Другої світової війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2021. Вип. 9. С. 105–120.
33. Лисенко О. Хресні шляхи: біженці, переміщені та внутрішньо переміщені особи в Україні у 1939–1940-і роки. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. Вип. 23. С. 174 – 193.
34. Радченко О. Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями. *Український історичний журнал*. 2020. Число 3. С. 80–89.
35. Wachsmann N. Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany. *Yale University Press*. 2004. 538 p.
36. Westermann E. Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East. *Lawrence: University Press of Kansas*. 2005. pp. 41–51.

References:

1. Broszat, M. (1981) The Hitler State: The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich. London: Longman 1981. 282 p. [in English].

2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). [State Archive Branch of the Security Services of Ukraine] F. 9. Spr. 6. Ark. 225. [in russian].
3. HDA SBU. F. 9. Spr. 31. Ark. 61–66. [in russian].
4. HDA SBU. F. 9. Spr. 34. Ark. 139–146. [in russian].
5. HDA SBU. F. 9. Spr. 33. Ark. 57–62. [in russian].
6. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO). [State Archives of Lviv Region] F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10000. Ark. 1. [in russian].
7. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-3307. Ark. 1 [in russian].
8. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-9557. Ark. 1 [in russian].
9. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-9663. Ark. 1 [in russian].
10. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10044. Ark. 1 [in russian].
11. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10045. Ark. 1 [in russian].
12. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10047. Ark. 1 [in russian].
13. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10049. Ark. 1 [in russian].
14. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10063. Ark. 1 [in russian].
15. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10125. Ark. 1 [in russian].
16. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10140. Ark. 1 [in russian].
17. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10217. Ark. 1 [in russian].
18. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10221. Ark. 1 [in russian].
19. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10493. Ark. 1 [in russian].
20. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10513. Ark. 1 [in russian].
21. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10517. Ark. 1 [in russian].
22. DALO. F. R. 3258. Op. 1. File P-10519. Ark. 1 [in russian].
23. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10520. Ark. 1 [in russian].
24. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10524. Ark. 1 [in russian].
25. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P. 10530. Ark. 1 [in russian].
26. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P. 10589. Ark. 1 [in russian].
27. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-10845. Ark. 1 [in russian].
28. DALO. F. R. 3258. Op. 1. Spr. P-14875. Ark. 1 [in russian].
29. Danylenko, V. & Kokin, S. (Comps.) (2009). Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 – chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy. [Soviet State Security Bodies in 1939 – June 1941: Documents of the State Security Service of Ukraine. Kyiv. Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”]. Kyiv. 1311 p. [in Ukrainian].
30. Tkachenko V. (2009) Zakordonni vidriadzhennia ukrainskykh uchenykh u 20–30-kh rokakh KhKh st. yak vidzeralennia derzhavnoi polityky v haluzi mizhnarodnykh naukovykh zviazkiv. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky* (12). [Foreign business trips of Ukrainian scientists in the 20s–30s of the 20th century as a reflection of state policy in the field of international scientific relations. Scientific notes. Series: Historical Sciences. pp. 172–179. [in Ukrainian].
31. Kaganovitch, A. (2010) Jewish Refugees and Soviet Authorities during World War II. *Yad Vashem Studies*. Volume 38:2. pp. 85–210. [in English].
32. Kuzovova, N. (2021) Radianski represii po vidnoshenniu do yevreiv-bizhentsiv z terytorii Polshchi ta Chekho-Slovachchyny naperedodni ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny. [Soviet repressions against Jewish refugees from the territory of Poland and Czechoslovakia on the eve and at the beginning of World War II]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 9. pp. 105–120. [in Ukrainian].
33. Lysenko, O. (2021) Khresni shliakhy: bizhentsi, peremishcheni ta vnutrishno peremishcheni osoby v Ukraini u 1939–1940-i roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. [Stations of the Cross: refugees, displaced persons and internally displaced persons in Ukraine in 1939–1940. Pages of the military history of Ukraine]. № 23. pp. 174–193. [in Ukrainian].
34. Radchenko, O. (2020) Videnski yevrei v URSR 1939–1941 rr.: mizh natsystskymy ta radianskymy represiiamy. [Viennese Jews in the Ukrainian SSR 1939–1941: between Nazi and Soviet repressions]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. Pp. 80–89. [in Ukrainian].
35. Wachsmann, N. (2004) Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany. *Yale University Press*. 2004. 538 p. [in English].
36. Westermann, E. (2005) Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East. *Lawrence: University Press of Kansas*. pp. 41–51. [in English].

Стаття надійшла до редакції 01.10.2025
Рекомендована до друку 11.11.2025
Опублікована 22.12.2025